

BİR "TEHÂFÛT" YAZARI: ALİ TÛSÎ

A "Tahâfüt" Author: 'Alî TUSÎ

Yard.Doç.Dr. Recep DURAN

A.Ü.D.T.C. Fak. Felsefe Bölümü

GİRİŞ

"Felsefe nedir?" sorusunun, tartışılması mümkün olmayacak şekilde cevaplandırılabileceği ileri sürülemeyecek olsa bile, Aristo Şerhçilerinden beri felsefenin konusu ya da konuları olarak kabul edilen Varlık-Bilgi-Değer üçlüsünün biri hakkında ya da her üçü hakkında düşünmek "Felsefe yapmak" kabul edilegelmiştir.

Nasıl ki bir eserin "felsefe eseri" olması için mutlaka başında "felsefe" ibâresinin bulunması gerekmezse, başında "felsefe" ibâresi bulunan her eser de felsefe eseri değildir. Bu yüzden İslâm dünyasında "felsefe"nin nerede aranması gerektiği meselesi bir yöntem sorusu olarak sorulmalı ve bu soruya mutlaka cevap verilmelidir.

Bu soruya cevap vermenin tek doğru yolu da araştırma konusu olan döneme ait düşünce ürünlerinin elden ve gözden geçirilmesi, incelenmesi, teknik tabiriyle neşredilmesidir. Ancak ülkemiz kültür ve düşünce hayatının canlanabilmesi için, araştırma konusu olan dönemlere ait eserlerin neşredilmesi, bu dönem düşünürlerinin, eserlerini yazdıkları dilin Türkçe olmaması yüzünden, yeterli değildir. Dolayısıyla bu eserlerin neşredildikten sonra dilimize çevrilmesi de gerekmektedir.

İşte Ali Tûsî'nin "Tehâfüt" türünden olan *Kitabu'z-Zuhr* adlı eseri bu bağlamda düşünülmesi gereken bir

eserdir. Eserin yazarı Ali Tûsî, uzunca bir dönem İslâm uygarlığını, bir hayli kalburüstü bilim ve düşünce adamlarıyla beslemiş olan Semerkand-Buhârâ yörelerine mensup bir düşünürdür. Ali Tûsî, doğup yetiştiği yöreden ayrılmış ve yıllarca Osmanlı Devleti kültür ve düşünce hayatına hizmette ve katkıda bulunmuş bir kimsedir. Burada onu bu yönleriyle ele alıp önce hayatını ve eserlerini tanıttıktan sonra onun Tehâfüt geleneğine yaptığı katkıları inceleyeceğiz.

'ALİ TÛSÎ'NİN HAYATI¹

Mevlâ 'Arrân diye meşhur² 'Alâeddin 'Alî b. Muhammed al-Bârekânî³ al-Tûsî al-Hanafî'den bahseden kaynaklar⁴ onun doğum tarihinden, eğitiminden hiç söz etmemektedirler. Yalnız onun, Osmanlı padişahı İkinci Sultan Murat zamanında Acem'den Osmanlı ülkesine geldiğinden ve II. Murat tarafından kendisine müderrislik verildiğinden söz etmektedirler. Ali Tûsî'nin Osmanlı ülkesine geliş tarihi olarak tesbit edilebilecek bir tarihe mesned teşkil edebilecek olan bir olay, Hızır Şâh'ın tahsil için gittiği Mısır'dan dönüşüdür.⁵ Eğer bu tarih tesbit edilebilirse Ali Tûsî'nin Anadolu'ya geliş tarihi kesin olarak olmasa bile yaklaşık olarak tahmin edilebilir. Rıza Sa'âda, Ali Tûsî'nin doğum tarihi olarak, Suyûtî'nin *Nazmu'l-Ikyân*'ındaki⁶ "yetmiş yaşlarında öldü" şeklindeki ifâdesine dayanarak, 1414 civarı olarak "tercih" olunabileceğini söylemekte⁷ ise de, bu "tercih"e

1. Bu yazıda verilmiş olan "Ali Tûsî'nin eserinin adı ve Ali Tûsî'ye ait oluşu" hakkındaki bibliyografyaya ek olarak şu esere bkz. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i 'Osmânî*, İstanbul 1311 basımından ofset basımla Gregg International Publishers Limited, Heppenheim/Bergstrasse West Germany, 1971, c. III, s. 494.

2. Bkz. Diyanet İşleri Bşk.lığı kütüphanesi nüshasının iç kapağı; 'Alâeddin al-Tûsî, *Tahâfüt al-Falâsifa*, neşr. R.Saada, 2. bs. Beyrut 1983, s. 13'den naklen: Luknavî, *al-Favâid al-Bahiyya fî Tarâcim al-Hanafîyya*, 1. bs. Kahire, 1324, s. 145.

3. R. Sa'âda "al-Batârakânî" diyor. (a.g.e. s. 13). Köprülü 799 no'lu nüshada da bu şekilde. Eğer bu bir yer adı ise, Barthold, (*Türkistan*) ve *İsl. Ans.*'de böyle bir ad bulunmamaktadır.

4. Aşağıda bu kaynaklar daha ayrıntılı olarak zikredilmektedir.

5. "Mevlâ Hızır Şâh, Mevlâ Ali Tûsî'nin Anadolu'ya gelişi esnâsında Anadolu'ya döndü ve onunla bazı meclislerde birlikte oldu" (Taşköprülüzâde, *Şakâyk..*, A.S. Furat neşri, İstanbul 1985, s. 95; Hoca Sadettin, *Tacü't-Tevârih*, s. 86).

6. Newyork 1927, s. 132.

7. R. Sa'âda, a.g.e., s. 13.

başka bir eserde, bir îmâ şeklinde de olsa rastlayamıyoruz. Oysa böyle bir tereddüt, Ali Tûsî'nin ölüm tarihi hakkında vârid değildir. Ali Tûsî'nin ölüm tarihi hakkında tek aykırı tarih, basım veya yazım hatâsına hamledilebilecek olan, Şemseddin Sâmî'nin verdiği H. 860 tarihidir.⁸ Bunun dışındaki eserlerde Ali Tûsî'nin ölüm tarihi olarak verilen tarih 887/1482'dir.

Devrin padişahı Fâtiḥ Sultan Mehmed'in "solunda" oturacak kadar ona yakın ve iltifatlarına mazhar olmuş⁹ ve gerek Acem diyarında¹⁰ ve gerek Anadolu'da¹¹ bir hayli itibar görmüş bulunan Ali Tûsî'nin hayat hikâyesini bir takım anekdotlarla birlikte en geniş şekilde, şu andaki bilgimize göre, *Şakâykü'n-Nu'mâniyye*'de ve *Şakâyk'*dan alınmış görünen, *Tâcü't-Tevâriḥ*'de buluyoruz. *Bedâyi'ü'l-Vekâyi*'de de aynı bilgileri bulmaktayız.

Hoca Sa'dettin *Tâcü't-Tevâriḥ*'de Ali Tûsî hakkında şunları yazmaktadır:

"İran'da devrin bilginlerinden okuduktan sonra her alanda uzmanlaştı. Rum (Anadolu) diyarına gelince Sultan Murad Han Gâzî'nin olgun kişilere gösterdiği eğilim sonunda Bursa'da Çelebi Sultan Mehmed'in medresesine elli akça ile ataması yapıldı. Anadolu Sultanlarının öğücü, baş ve buğluk tâcını başında taşıyan ve kayserlerin tahtına oturmuş bulunan Sultan Mehmed Han Gâzî hazretleri İstanbul'u fethettiği zaman sekiz kiliseyi medreseye dönüştürmüştür. Bunlardan biri olan ve şimdi Zeyrek Câmii diye anılan kiliseyi de Molla Ali Tûsî'ye vermişti. Ona bu göreve karşılık günde 100 akçe ödenek ayırttığı gibi, İstanbul çevresindeki köylerden birini de mollaya mâlikâne olmak üzere vermişti. Bu nedenle sözü edilen köy "Müderriş Köyü" adıyla tanınmıştır. Bir başka köyü Hocazâde'ye, birini de Molla Abdülkerîm'e, geride kalanları ise çağın tanınmış bilginlerine üleştirmişti. Sultan, Semâniye Medreseleri tamamıncı bunların hepsini ol medreselerin kapılarını açmak üzere görevlendirdi."

"Bir öykü: Molla Tûsî, Zeyrek Câmii'nde müderriş iken medrese çevresinde kırk hücre vardı. Öğrenciler buralarda kalırlardı. Öğrenci sayısının artışı, bilgi derlemek isteyenlerin çoğalışı mutlu padişahın kulağına ulaşınca bir gün ansızın atına bindiği gibi, veziri Mah-

mud Paşa ile birlikte Molla'nın medresesini, mutluluklar getiren ayaklarıyla şereflendirdi ve ders dinlemek istediğini bildirdi. Molla emre uyup her gün yaptığı gibi dersine başladı. Seyyid Şerif Cürçânî'nin *'Adud Şerhi*'ne yaptığı *Hâşiye*'den derse girdi. Padişahın orada bulunuşundan duyduğu neşe ve sevinçle coşkulu bir biçimde dersi anlatırken kulaklara küpe olacak yeni ve değerli nükteler, gerçekler söyleyerek kimsenin duymadığı bilimsel cevherler saçtı. İnce düşünce ısı olan Sultan derste geçen konuları aslında bildiğinden dersin akışından memnurluk duydu. Mollayı lütufkâr bakışlarıyla öğüp ona 10.000 akçeyle bir kıymetli hil'at hediye etti. Öğrencilere de dağılmak üzere 500 akçe armağan etti. Andan Mollaya buyurdu kim, gelin Molla Abdülkerîm'in de dersini dinleyelim. Molla, Sultan ile atbaşı edip Molla Abdülkerîm'in medresesine yöneldiler. Abdülkerîm'e ders anlatması önerildiğinde hazırlıklı bulunmamakla affını isteyince bu durum Sultan'ın hoşuna gitmedi, sıkılarak geriye döndü. Molla Tûsî'nin söylediğine göre medreseden çıkışları sırasında Abdülkerîm demiş ki, "Eğer Seyyid Şeriften bir parça hazırlamış olsaydım dersi vermeye çalışırdım".

"Bir süre sonra Padişah Molla'yı (Tûsî) Edirne'de babasının yaptırdığı medreseye günde yüz akçe ücretle görevlendirmişti. Molla İran'a dönünce ol medresenin yanibaşına ikinci bir medrese daha yaptıran Padişah bu ücreti ikiye bölmüş ve iki müderriş ellişer akça ile görevlendirilmişti. Bugün de böyledir."

"Molla'nın İran'a gidişi, dünya ile olan ilişkilerini kesmek, bağlantıları kaldırarak iç dünyasını onarmaktı. Ama görünüşte neden bu oldu ki, Sultan Mehmed Han hazretleri, gerek hazrete gerek Hocazâde'ye birer buyruk vermişti. Buyruğunda İmam Gazâlî'nin *Tehâfütü*'ü biçiminde birer kitap yazıp İmam'la hakimler arasındaki görüşleri karşılaştırsınlar, irdelesinler istemişti. Onlar da verilen buyruğa uyup Hocazâde dört ayda, Molla ise altı ayda görüşlerini ortaya koydular. Molla kitabına *Zahr* adını vermişti.¹² Sultana sunulunca çağın bilginlerine gönderildi ve değerlendirilmesi istendi. Onların verdikleri rapora göre Hocazâde'ye 10.000 akça ile pahalı bir katur, Molla Tûsî'ye sadece 10.000 akça ödendi. Gerçi her yapıt da eşsiz sayılabildi, ama Hocazâde'nin câizesin daha fazla olması Molla'nın gönlünün kırılmasına yetti ve Rum diyarını bırakıp gitmesinin nedeni oldu."

8. *Kâmûs al-'A'lâm*, İstanbul 1311, s. 3170.

9. "Meşâhîr-i 'ulemâdan Mevlânâ Fahreddin ve Mevlânâ Ali Tûsî yemîn ve yesâr-ı şehriyârda cülûs edip sâir ulemâ alâ haseb-i merâtibihim anların cânîplerinde oturdular" (Hüseyn, *Bedâyi'*, 231a-231b).

10. Kâdî-i Bağdâd Kıvâmuddin Yûsuf el-Hüseynî "Acem diyarında Mevla Tâsî'ye gösterilen ilgiyi göstermişler densin diye kendisi Bursa Sultâniyesini istemişti.. verildi." (*Tâc.*, s. 238).

11. Tûsî, "Rûm'da ulemâya olan riâyeti görmekte İran'a avdetine teessüf eyler idi" (M.Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 15 II, s. 494; Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*, Sehâ Neşriyat, yer yok, tarih yok, s. 43).

12. Bu adlandırmanın ve bu şekilde okumanın değerlendirilmesi için bkz. dipnot 36.

"Tebriz'e geldiğinde büyük şeyhlerden biri, geçmişteki ahbaplıkları dolayısıyla Molla'ya kentin bağlarında bir toy çekti. Akarsu kıyısında oturup sohbet ettiler. Şeyh bir iş için kalkıp gidince Molla yalnız kaldı ve murakabe âlemine daldı. Şeyh döndüğünde Molla'nın düşünceli bir edâ ile oturduğunu görünce "Ne düşünürsünüz?" diye sordu. Molla "Bu âna dek Rum diyarında gördüğüm ilgiyle elde ettiğim mevki ve gelirlerin tadı hatırımdan çıkmazdı. Bu da her dem elem içinde kalmama neden oluyordu. Şimdi bu anıları ve onların izlerini hâtırım levhasından silip attım" dedi. Şeyh ise "Ferâgat âleminde zehir oldu anılar ne işe yarar?" diyerek fenâ ve tecerrüdle ilgili etkili sözlerle Molla'yı dünyadan ve boş şeyleri anmaktan uzaklaştırdı. Güncel ilgilerden sıyrıp tek başına bıraktı. Molla istiğrâk ile vecde kapılıp yürek paralayıcı bir çığırışla yere düştü. Bir zaman akli başından gidip öylece yattı. Açıldıktan sonra eriştiği ferâğ nimetine karşılık hamd edip şeyhe vedâ eyledi."

"Mâverâünnehir'e gelince Şeyh 'Ubeydullâh-ı Nakşibendî-i Semerkandî hazretlerinin şerefli hizmetine ulaştı. Onun yol gösterici gölgesinde ulu mertebeler aşip elinin suyu ile özünü temizledi."

"Bilimle inancı bir arada tutmayı başlıca emel edinip eceli çatıncaya dek ibâdet ve tâat ölçeklerini ziyan etmekten sakındı. Güzel yazılarıyla meydana getirdiği yapıtlar ülkelerin bilgileri için âdetâ gözlerinin sürmesi olmuşlardır. Değerli yazıları yıllar boyunca bilginler arasında ünlenerini korumuşlardır. Bunlardan biri Zahr adını verdiği tehâfütüdür ki, bilimlerde en üst derecede bir yapıt olduğuna herkes tanıklık eder."¹³

Bir anekdot:

"Anlatılır ki, Mevlâ Ali Tûsî İran'a döndüğünde Ali Kuşçu ile buluşmuş. Ona "Nereye gidiyorsun?" deyince Ali Kuşçu, "Rum'a gidiyorum" diye cevap vermiş. Bunun üzerine Ali Tûsî ona şöyle söylemiş: "Köseç'le iyi geçin. Ona Hocazâde derler. İnsanın "biliyorum" dediği onun yanında cehl kalır."¹⁴

Ali Tûsî, yazdığı eserlerin yanında, Osmanlı eğitimine fiilen de katılmıştır. Ali Tûsî'nin, Osmanlı fikir tarihinde adları kalmış olan dokuz öğrencisi ile iki "mu'îd"inin adlarını *Tâcü't-Tevârîh*, *Bedâyi'u'l-Vekâyi'* ve *Şakâyi'k*'dan çıkarabiliyoruz. İki "mu'îd"i şunlardır: Hocazâde'nin öğrencisi Eşrefoğlu Abdullâh-ı Rûmî ve Edirne Dimetoka'lı Şeyh Niyâzî Şucâeddin İlyas.

Öğrencileri:

Mevlâ İbnu'l-Eşref, Vezir Karamânî Mehmed Paşa, Mevlâ Tâceddin'in oğlu Mevlâ Hatipzâde, Sinân-ı

Acemî, Isparta'lı Mevlâ Abdulkâdir, Mevlânâ Abdulkerîm (yukarıda adı geçmişti), Mevlâ Ali el-Fenârî (meşhur Fenârîlerden değil), Simavlı Abdullâh-ı İlâhî, Ak Şemseddin'in büyük oğlu Şeyh Sa'dullah.

Ali Tûsî'nin, Kritik Edisyonumuzda adını ve Ali Tûsî'ye ait olduğunu tartıştığımız *Zuhr*'unun dışında kütüphanelerimizde tesbit edebildiğimiz eserleri şunlardır:

1- *Hâşiya 'alâ't-Talvîh*, 42 y. 23 str. 160x130, 110x80 mm. Ta'lik; başka bir nüsha, 21-60 y. Ta'lik.

2- *Hâşiya 'alâ Hâşiya al-Sayyid 'alâ Şarh al-'Adud 'alâ Muhtasar ibn al-Hâcib*, 78-105 y. 21 str. 214x130, 145x58 mm. Ta'lik, müstensihî Mehmed b. Mustafa.

3- *Terceme-i Lavâmi 'al-'Asrâr Şarh Matâli' al-'Anvâr*, 319 y. 25 str. Ta'lik, müstensihî Mustafa; başka bir nüsha 322 y. 25 str.

4- *Terceme-i Matâli' al-'Anvâr*, 245 y. 17 satır. Ta'lik.

5- *Şarh Matâli' al-'Anvâr*, 183 y. 27 str. Ta'lik.

6- *Hâşiya 'alâ Şarh al-Mavâkıf*, 84-105 y. Ta'lik.

7- *Hâşiya 'alâ Şarh al-'Adud*, 55-68, Nesih bozması.

Kitâbu'z-Zuhr ve "Tehâfüt" Geleneği

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Ali Tûsî'nin *Kitâbu'z-Zuhr* adlı eseri, gelenek olarak İslâm dünyasında Gazâlî tarafından başlatılmış olan "Tehâfüt Geleneği"ne dahil bir eserdir. İslâm dünyasında "Tehâfüt Geleneği"nden söz etmeden önce işaret etmek gerekir ki, Ali Tûsî'nin bu eseri dikkatle incelendiğinde, Ali Tûsî'nin mensubu bulunduğu *kültür ikliminde* felsefe ile gerçek anlamda ilgilenilmiş olduğu görülecektir. "Olsun-olmasın" tartışması, burada, bizim konumuz değildir. Çünkü bu "mod"da konuşmak, insan olarak bilim adamının ilgi alanının dışında kalmaya bile, bilim adamının bilimsel faaliyetinin atmosferi dışında kalır. Bilim adamının, yani, burada Felsefe Tarihçisinin yapacağı, Tarihte böyle bir faaliyetin mevcut olup olmadığıdır. Bunu, yani böyle bir faaliyetin mevcut olup olmadığını göstermenin tek yolu da bu alanda verilmiş eserlerin neşredilmesidir. Neticede rahatlıkla söylenebilir ki, bir felsefe tarihçisi için amaç, bir uygarlığın "felsefe"sini ortaya çıkarmak ise, bunun tek yolunun bu uygarlığa dahil eserlerin *tek tek* ortaya konması olduğu açıktır. Bu eserler tek tek ortaya konmalı, yani neşredilmeli ki bu uygarlığın *Felsefe Tarihi* yazılabilsin. Aksi takdirde "İslâm Felsefesi Tarihi" yazmak isteyen düşünce tarihçilerimiz, kenarlarını,

13. Hoca Sâ'dettin, *Tâcü't-Tevârîh*, s. 87-90.

14. Taşkoprülüzâde, *Şakâyi'k*, s. 161; Hüseyin, *Bedâyi'*, s. 293b.

kitaplarının başlıklarına hep "giriş" sözcüğünü eklemek zorunda hissedeceklerdir.

İslâm dünyasında *Kelâm*'ın doğuşu ve gelişmesi, en derli toplu ve muhtasar bir şekilde, dilimizde, Prof.Dr. Mübahat Türker Küyel'in *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*'nden¹⁵ izlenebilir. Gazâlî sonrası *Kelâm*'ının özellikleri ve *Kelâmın Felsefe* ile "Gazâlî sonrası kelâmcılarından herhangi biri incelendiği zaman, onların eserlerinde salt felsefe meselelerinin büyük bir yer tuttuğu görülecek ve bir *kelâm* eserinden ziyade bir *felsefe* eserinin karşısında bulunduğu duygusu" hissedilecek derecede karışmış olması ve Bilgi Teorisi, Metafizik, Fizik, Kosmoloji, Biyoloji ve Psikoloji gibi felsefe meselelerinin *Kelâm* disiplinine dahil eserlerde son derece ayrıntılı şekilde incelenmiş olduğu Prof.Dr. Ahmet Aslan'ın *Hâşiye 'ale't-Tehâfüt Tahlilî'*nden¹⁶ takip edilebilir.

"Tehâfüt", daha tam adıyla "Tehâfütü'l-Felâsife" geleneğine dahil bir eser olan, özel adıyla *Kitâbu'z-Zuhr* yazarı Ali Tûsî de Gazâlî'den sonraki "Kelâmın Felsefeleştiği Devre"ye mensup bir düşünürdür.

İslâm Dünyasında Tehâfüt Geleneği

İnsan aklı için, herhalde, aynı bir konuya aynı zamanda aynı bakımdan farklı iki yüklem yüklenmesi kadar rahatsız edici başka bir şey düşünülemez. Meselâ konu "âlem" olduğunda ona "kadîm"i yüklemek ve "hâdis"i yüklemek gibi, yine meselâ konu "Tanrı" olduğunda O'na "bilen"i ve "bilen-olmayan"ı yüklemek gibi.

Düşünce Tarihinde bir konuya *aynı anda aynı bakımdan farklı yüklem*lerin yüklenebileceğinin savunucusu olan Sofist düşünce, —Dünya yüzünde, özellikle Değerler alanında birtakım kalıntıları hâlâ bulunsa da—, teorik olarak Sokrates, Platon ve özellikle de Aristoteles'in gayretleriyle iddialarını sürdürmemiş ve ciddiyetini kaybetmiştir. Ancak, "tek zihin" için bir konuya aynı anda aynı bakımdan farklı yüklem yüklenmesinin imkânsızlığı ortaya konabilmişse de "iki ayrı zihin" için bunun ortaya konması çabaları sonuçlanamamış ve bu konudaki tartışmalar tarih boyunca sürüp gitmiştir. Denebilir ki *Düşünce Tarihi* biraz da bu çatışmaların tarihidir. Kant'ın *Antinomileri* bunun Yeniçağdaki bir örneği ve sanki *felâsife* ile *kelâmcıların* tartışmalarının bir özeti.

Felsefe ile Din arasında bir "karşılaştırma" olan Yahudi Filon'un yaklaşımı, herhalde düşünce tarihinde gerçek anlamda, felsefe ile dinin ilk karşılaşmasıdır. Çünkü, burada, Sokrates'in Eutyphron'a soruları hatırlanabilir, ama, Wolfson'un da işaret etmiş olduğu üzere, gerçek anlamda, yani bir yahudinin, bir hristiyanın, bir müslümanın din önermeleri karşısındaki durumu, Sokrates'in, Eutyphron'un, Yunan dini karşısındaki durumundan farklıdır, çünkü, "Grek filozofları dîni ibâdetin popüler formunu ilâhî olarak emredilmiş bir şey telakkî etmezler", oysa Filon'a göre Eski Ahdin Beş Kitabı vahiyle gelmiştir, tamamen mükemmel ve hakikattir.¹⁷

Az önce işaret ettiğimiz, bir konuya aynı zamanda aynı bakımdan farklı iki yüklem yüklenmesi, yani, aynı konuya aynı anda zıtların yüklenmesi olgusunun bir ifadesi olan felsefe ve din münasebeti problemi, başlangıçta hellenistik kültürlerden birisi olan Hristiyanlık için de aynen vârit olmuştur.¹⁸

İslâm dünyasında kelâm okullarının teşekkülünün ve felsefî eserlerin tercümelerinin ve felsefe okullarının ortaya çıkmasının ardından, özel olarak bu "karşılaşma" anlamı yüklenmiş olan "tehâfüt"ler, bu hakikatler arasında tercih probleminin bir ifadesidir.

İslâm dünyasında bu probleme bir eser hasretmiş olan ilk düşünürün Gazâlî olduğu bilinmektedir. Bu, felsefî önermelerin ya da felsefecilerin söylemiş oldukları önermelerin hakikat değerlerinin tartışılması Gazâlî ile başlamış, ama onunla bitmemiştir. Gazâlî'nin eserini neşretmesinin ardından İbn Rüşd (1126-1198), Gazâlî'nin, *Tehâfüt*'ünde, filozofların, ilâhiyat konularında Matematik ve Tabii bilimlerde olduğu gibi yakîni önermelere sahip olmadıkları ana tezine karşı çıkmış ve bu meseleleri halk önünde tartışmayı doğru bulmadığını belirterek Gazâlî'nin tezini reddetmiştir.

"Tehâfüt" geleneğinin başlatıcısı olmak özelliği kendisine ait olmakla birlikte Gazâlî'den önce, meselâ "husûn-kubuh" meselesinde *kriterin akal* mı yoksa *vahiy* mi olduğu probleminde tabiatı gereği bulunan felsefe-din münasebeti meselesi Gazâlî'den sonra da devam etmiştir. Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki, genel çerçeve genel olarak aynı kalmakla beraber denebilir ki "Gazâlî ehemmiyetini kaybederek arka planda kalmıştır".¹⁹ Bunun böyle olması, yani Gazâlî'nin, tarihsel görevini yerine getirdikten sonra yerini başka düşünürlere bırakması gayet tabiidir. Nitekim Ali

15. Dr. Mübahat Türker, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, (Doktora Tezi), A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 102. T.T.K. Bas. Ankara 1956, ss. 13-40, özellikle ss. 13-29.

16. Doç.Dr. Ahmet Aslan, *Hâşiye ala't-Tahâfüt Tahlilî*, Kültür Bakanlığı Yay. İstanbul 1987. ss. 1-21.

17. Türker, M., *Üç Tehâfüt Bakımından...*, s. 6.

18. A.ç. aynı yer.

19. Horten, M., "Felsefe" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, c. IV, s. 545.

Tûsî'nin Kitabü'z-Zuhr'unda Gazâlî'nin adı, İbn Sînâ'nın eseri *al-İşârât va't-Tanbîhât*'a yapılmış iki şerh olan, Nasîr Tûsî'nin *Şerhu'l-İşârât* ve Fahrettin Râzî'nin *Kitâb Lubâb al-İşârât* eserleri arasında bir karşılaştırma olan *Kitâb al-Muhâkamât* yazarı Kutbeddin Râzî'den daha fazla geçmemektedir. Çünkü Gazâlî'den sonra yetmişmiş olan kalburüstü düşünürlerin sayısı bir hayli kabarıktır. Dolayısıyla problem, Gazâlî'den sonra yetmişmiş olan bu düşünürlerin "nokta-i nazar"ları da eklenerek devam etmiş ve Gazâlî'den müstakil olarak tekrar ele alınmıştır. Bu düşünürler cümlesinden olmak üzere şu adlar ilk hatıra gelenlerdir: Zemaşerî (öl. 1143), Şehristânî (1086-1153), Sühreverdî (öl. 1191), Zernûcî (öl. 1203), Fahreddin Râzî (1150-1209), Âmidî (öl. 1233), Urmevî (öl. 1283), Neseffî (öl. 1288), Semerkandî (öl. 1291), Kâtibî (öl. 1294), Tustarî (öl. 1300'e doğru), Hillî (öl. 1326), Mahbûbî (öl. 1246), İsfahânî (öl. 1348), Mübârek Şâh al-Buhârî (öl. 1350'ler), 'Aduddîn el-İcî (öl. 1355), Kutbeddin Râzî (öl. 1365), Teftâzânî (öl. 1389), Seyfeddin Ebherî (öl. 1400), Seyyid Şerîf Cürcânî (öl. 1413), Ali Kuşçu (öl. 1474), Ali Tûsî (öl. 1482).

Fesfese-Din münasebeti meselesinin İslâm dünyasında ilk defa Gazâlî tarafından ele alındığını, ama meselenin burada kapanmadığını tersine devam ettiğini söylemiştik. Bu kez, zamanın hükümdarı Fâtih'in "Tehâfüt" konusunda birer kitap yazmalarını emretmesiyle düşünce sahnesinde görünen düşünürlerin adları 'Alâeddin 'Alî Tûsî (öl. 1482) ve Hocazâde diye bilinen Mustafa Muslihiddin Bursevî (öl. 1488)'dir. Ali Tûsî'nin *Zuhr* adını verdiği eseriyle katıldığı bu geleneğe dahil olan problemleri incelediği eseri tarafımızdan incelenmiştir.²⁰ Aynı geleneğe dahil olan Hocazâde'nin eseri hakkındaki düşünceler, "Tehâfüt" geleneğinin araştırılmasının ülkemizdeki başlatıcısı olmak özelliği kendisine ait bulunan Prof.Dr. Mübahat Türker Küyel'in eserinden takip edilebilir.²¹

XVI. yüzyıla gelindiğinde konunun tekrar ele alındığını görüyoruz. Bu kez konuyu, devletin idârî ve

ilmî olarak yüksek mevkilerinden biri olan Şeyhu'l-İslâmlığı elinde bulunduran ve kendisinden kaynaklarda hep sitâyişle bahsedilmiş olan XVI. yüzyıl Osmanlı düşünürlerinden Kemal Paşazâde (1468-1534) ele almaktadır.²²

Kemal Paşazâde'nin çalışması da *Tehâfüt*lerin sonuncusu değildir. Daha sonra da bu konuyla ilgilenilmiştir ve XVIII. yüzyıl düşünürlerinden olan Mestçizâde (öl. 1735) ile *Tehâfüt* geleneği devam etmiştir.²³ Mestçizâde'nin bu geleneğe dahil eserinin adı *el-Hilâfiyyât ve'l-Vifakyyât beyne'l-Hukemâ' ve'l-Mütakellimîn*'dir ve müellif bu eserinde, bir taraf "akıl"ı kriter alan felâsife olan ve diğer taraf "vahy"i de dikkate alan *mütakellimîn*, *kelâmcular* olan "iki karşıt grub"un fikirlerini sergilemektedir.

*Tehâfüt*lerle ilgili olarak, bildiğimiz kadarıyla, kültürümüz çerçevesinde en son münasebet, *Tarihi*, sırasıyla Teolojik, Metafizik, Pozitif devreler diye adlandırdıkları devrelere ayırarak pozitivizmi "tarihin bir zorlaması", dolayısıyla karşı durulması mümkün olmayan bir "zarûret" gibi sunmak isteyen pozitivizmin ülkemize girişi zamanlarına rastlayan bir zamanda devlet yönetiminin başında bulunan II. Abdülhamid'in, Gazâlî'nin *Tehâfüt*'ünü "Serküttâb-ı Hazret-i Şehriyârîleri Süleyman Hasbî" efendiye çevirtmesidir.²⁴

Böylece İnsanlık tarihinde, Felsefe-Din münasebeti konusuna İslâm dünyasına tekâbül eden dilimde, Gazâlî'den başlamak üzere XI., XII., XV., XVI.,²⁵ XVII. ve XIX. yüzyıllarda *tehâfüt*ler vâsıtasıyla ilgilenilmiş olduğu görülmektedir.

Eserin Adı ve Ali Tûsî'ye Âidiyeti

'Alî Tûsî'nin söz konusu olan eserinin adı Taşköprülüzâde (1495-1561), Mecdî (öl. 1590), Hoca Sa'dettin (öl. 1599), Bosnalı Hüseyin (öl. 1644), Kâtip Çelebi (1609-1657), Şemseddin Sâmî (1850-1904), Bouyges, Brockelmann, Yusuf İlyas Serkis tarafından zikredilmekte, Nişancızâde,²⁶ Zebîdî (1732-1790)²⁷ ve Bursalı M. Tahîr²⁸ tarafından eserinin adı zikredil-

20. R. Duran, *Âlâeddin 'Alî al-Tûsî, Kitâb al-Zuhr*, Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Ankara 1989, 860 s.
21. M. Türker, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara 1956.
22. Aslan, A., *Hâşiya 'ala't-Tahâfüt Tahlîlî*, Kültür Bak. Yay., İstanbul 1987; Kemal Paşazâde, *Hâşiya ala't-Tahâfüt*, neşr. A. Aslan, Kritik edisyon, (Yayınlanmamış doktora tezi), Ankara 1972; Kemal Paşazâde, *Hâşiya ala't-Tahâfüt*, çev. Doç.Dr. A. Aslan, Kültür Bak. Yay. İstanbul 1987.
23. K. sim Dolbraca, Katalog Arapskih Turskih i Persijskih Rukopisa, Gazi Husrev, Begova Bibliotekau Sarajevu, I. cilt, Sarajevo 1963, s. 6; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri II*, 27; Bağdatlı İsmail Paşa, I, 483, 800.
24. Bkz. Türker, M., *Üç Tehâfüt..*, s. 42.
25. Bu düşünürler arasında Karabâğî'nin adı da zikredilirse XVI. yüzyıldaki *Tehâfüt*lerin sayısı ikiye çıkar.
26. Nişancızâde, *Mir'âtü'l-Kâinat*, Cüz-i sâni, Tatyos., 1290, s. 403'te Hocazâde'nin *Tehâfüt*'ünden söz etmekle birlikte, s. 369-370'de Ali Tûsî'den de söz ediyor, ancak, *Zuhr*'dan söz etmeksizin "...havâşî kısmından beş altı adet müellifâtı olup.." demekle yetinir; or.
27. Zebîdî, (Abu'l-Fayz M. Murtazâ b. M. b. 'Abd al-Razzâk al-Husaynî), *İthâf al-Sa'âda* (I., Kahire 1331, s. 41)'de Gazâlî'nin *Tehâfüt*'ünden ve buna karşı İbn Rüşd'un yazdığı eserden söz ettikten sonra "...bu ikisi arasında Anadolu (Rûm) ulemâsından Hocazâde denmekle ma'rûf Mustafa b. Yusuf el-Bursevî (- hatâ ile البرمى) ile Mevlânâ 'Alâeddin 'Alî al-Tûsî (- hatâ ile الطرسوسى) bir karşılaştırma..." diyerek söz etmektedir.

meden, sadece, Ali Tûsî'nin böyle bir eserinin varlığından söz edilmektedir. Ali Tûsî'nin eserinin adını zikreden grup içinde sadece Kâtip Çelebi, bu eserin adını "Zahîra" olarak telâffuz etmekte,²⁹ Brockelmann ise hem "Zahîra" hem "Zuhr" ("Duhr") olarak okumaktadır.³⁰ Diğer müellifler ise "Zuhr" adında birleşmektedirler.³¹ Eserin adının "Zuhr" olarak okunması hususunda bu şehâdetlere ek olarak İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın şehâdeti³² ve daha da önemlisi Kemal Paşazâde'nin Hocasâde'nin eserine yaptığı hâşiye olan *Tehâfüt Hâşiyesi*'nde, meselâ, "Kitâb al-Zuhr yazarı Mevlâ Tûsî bu konuda şöyle demiştir.." şeklindeki şehâdetleridir.³³ C. Baltacı'nın, Fâtih'in "..buna (Ali Tûsî) ve Hocasâde'ye, Gazâlî'nin Tehâfüt el-Felâsife'sine karşı birer eser yazmalarını.." emretmesi³⁴ şeklindeki ifadesi ise gerçeği yansıtmamaktadır, çünkü ne Hocasâde ne de Ali Tûsî Gazâlî'ye karşı değildirler,

çünkü her üçü de *hukemâya* karşı olmak anlamında *mütekellim*indedirler.³⁵ Oysa Baltacı'nın söylediği, Hocasâde'nin ve Ali Tûsî'nin, İbn Rüşd'ün "saf"ında olduklarını düşündürebileceğinden dolayı doğru kabul edilemeyecek bir yargıdır.

O halde Ali Tûsî'nin *tehâfüt* konusundaki bu eserinin "Zuhr" şeklinde telâffuz edilmesi³⁶ kaynaklara dayanılarak söylenebilir, ayrıca buna en önemli dayanak da yazarın bizzat kendisinin "...kitabıma *Zuhr* adını verdim" demesidir.³⁷ Buna göre Ali Tûsî'nin eserine "Tehâfüt" veya "Zahîra" gibi adlar yakıştırmaya gerek yoktur. Gerçi bu eser bir "tehâfüt"tür, ama bu eser konu itibarıyla bir "tehâfüt"tür,³⁸ yoksa kitabın başlığı *Tehâfüt* değildir.

Ali Tûsî'nin böyle bir eserinin bulunduğu hakkında ve bu kitabın Ali Tûsî'ye ait olduğu hakkında

28. Bursalı M. Tâhir (*Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333) Kemal Paşazâde'den söz ettiği sırada "...Mevlânâ Tûsî ile Mevlânâ Hocasâde'nin *Tehâfüt*lerini muhâkeme..." demektedir. s. 233.
29. Kâtip Çelebi, (*Kaşf al-Zunân*, Haz. Ş. Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge. Millî Eğ. Bas. İstanbul, 1971, I. cilt, s. 514) şöyle demektedir: "Mevlâ Tûsî'nin *Tehâfütü* "Ey ezelifikte ve kadımlıkta..." diye başlar. Ali Tûsî kitabını, aslı gibi yirmi mebhas üzere tertib etmiş ve *Zahîra* diye adlandırmıştır".
30. Brockelmann, *G.A.L. Suppl.* II, s. 279: "K. ad-Dahira (duhr) fi'l-muhâkama bayn al-Gazâlî va'bn Rüşd..".
31. Taşköprülüzâde, *eş-Şakâyıkü'n-Nu'mâniye fi 'Ulemâi'd-Devleti'l-'Osmaniye*, neşr. A. Subhi Furat, İstanbul 1985, s. 99; Mecdî, *Tercüme-i Şakâyık*, İstanbul 1269, s. 119; Hoca Sâdettin, *Tâcü't-Tevârîh*, Yalınlaştıran İ. Parmaksızoğlu, Kültür Bak. Yay. İstanbul 1979, c. V, s. 90 (Parmaksızoğlu "zahîra" okumuyor, "zahr" okuyor, bu, bir telâffuz farklılığıdır; Hüseyin (*Bedâyi'u'l-Vekâyi*), Tıpkı basım, Moskova 1961, s. 189b), Şemseddin Sâmî (*Kâmûs-u 'A'lâm*, İstanbul 1311 (1894), IV. cilt, s. 3170, sütun 2): "Mezkûr kitabının unvanı *Zuhr*'dur"; Bouyges (Algazel, *Tahâfot al-Falâsifat*, Beyrouth 1927, s. XXII: "Doukhr") ve Yusuf İlyas Serkis (*Mu'cam al-Matb'ât al-'Arabiyya*, Serkis Matb. 1346/1927, s. 1248-1249)'in okuyuşları gibi.
32. Uzunçarşılı Kemal Paşazâde'den söz ederken, "...Kelâmcılarla filozofları muhâkeme için Hocasâde ile Tûsî'nin *Tehâfütü* ismindeki eserlerini tetkik ve tahlil ile mükemmel bir te'lif vücuda getirmiştir" (*Osmanlı Tarihi*, 4. bs. Ankara 1983, c. II, s. 670) demektedir. Uzunçarşılı'nın bu söylediklerinde, Ali Tûsî'nin eserinin "Kelâmcılarla filozofları muhâkeme için" olduğu hakkındaki ifadesi doğrudur, ama Tûsî'nin eserinin adının *Tehâfüt* olduğu hakkındaki ifadesi doğru değildir. Çünkü Ali Tûsî'nin eserinin adının *Tehâfüt* olduğuna dair hiç bir şehâdet yoktur.
33. Kemal Paşazâde, *Tehâfüt Hâşiyesi*, neşreden Ahmet Aslan, Kritik edisyon., Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Ün. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 1972, s. VI; ayrıca bkz. *Hâşiya 'alâ Tehâfüt al-Falâsifa*, çev. Doç.Dr. A. Aslan, Kültür Bak. Yay. Ankara 1987, s. 255, 260, 261, 280, 296, 299.. vbg.
34. C. Baltacı, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri. Teşkilât-Tarih*, İstanbul, 1976. s. 715.
35. "...bütün bu eserler, yani Gazâlî'nin ve Hocasâde'nin *Tehâfütü* al-Falâsifa'si, Alâattin Tûsî'nin *Kitâb al-Zahîra*'si ve nihayet Kemal Paşazâde'nin *Tehâfütü* Hâşiya'si bir ve aynı gelenek içinde yer almaktadırlar. Bu, teknik deyimle İslâm'da *Kelâm* geleneğidir ve bu eserler de teknik olarak Kelâmı ilgili eserlerdir." A.Aslan, "Kemal Paşazâde'nin Felsefî Görüşleri", *Şeyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu. Tebliğler Tartışmalar*, (Tokat 26-29 Haziran 1985) içinde, 87-122, Ankara, 1986, s. 90.
36. Eğer matbaa hatâsı değilse, sadece Parmaksızoğlu "zahr" şeklinde telâffuz etmektedir. (Hoca Sâdettin, *Tâcü't-Tevârîh*, c. V, s. 90). Gerçi "zahr", "zuhr" ve "zahîra", "z-h-r" üç köklü fiilinden türetilmiş aynı anlama gelen kelimelerdir, ancak, bu kökten isim olarak gelen kelime "al-zuhr"dur. (Halil al-Carr, *Lârâs, al-Mu'cam al-'Arabi al-Hadîs*, Paris, 1973, s. 554).
37. *Zuhr*, terc. s. 7.
38. Ali Tûsî'nin *Zuhr*'u Gazâlî "üslûb"unda bir "tehâfütü'l-felâsife"dir. "Üslûp" tâbiri Ali Tûsî'nindir. Biz, "Gazâlî'nin üslûbunda" derken Ali Tûsî'nin, Gazâlî, *Tehâfütü*nü yazarken neyi amaçlamışsa Ali Tûsî'nin de aynı şeyi amaçlamış olduğunu söylemek istediğini zannediyoruz. "Gazâlî'nin *Tehâfütü*, bilhassa ve asıl, iki model —yani Aristo felsefesi ile İslâm dini— arasında bir uygunluğun burhânî olarak tesbit edildiği ve netice itibarıyla, vahiyle gelen hakikatlere burhânî istidlâllerle ulaşılabileceği iddiasının değerini yoklamaktan ibarettir. Gazâlî'nin felsefî modeli tenkid etmesi bu uygunluk iddiasını değerlendirirken bir vâsıta'dır. Ona göre filozofların matematik ilimlerin hepsinde ve tabii ilimlerin bir kısmında burhânî önermelere hiç şüphesiz olarak sahip oldukları meydandadır. Fakat ilâhî ilimlerinde de böyle önermeleri olduğu iddiaları temelsizdir" (M. Türker, *Üç Tehâfüt..*, s. 6-7). O halde Ali Tûsî'nin amacı, filozofların, zikrettikleri öncüllerinden, kendilerinin çıkardıkları ve "kesin burhân"a dayalı olduğunu söyledikleri neticelerin çıkarılabileceğinin zorunlu olmadığını ve burada zarûret iddiasının temelsiz olduğunu göstermektir. "Gazâlî'nin üslûbu"ndan kasıt budur. Çünkü Gazâlî şöyle diyordu: "Maksat filozoflar hakkında iyi niyet besleyenleri ve filozofların yollarının çelişkiden uzak olduğunu zannedenleri, filozofların tutarsızlıklarını ("tehâfüt") ortaya koyarak uyarmaktır" (*Tehâfüt..*, neşr. Bouyges, s. 13); yine "Biz bu kitapta sadece onların görüşlerinin tutarsızlığını göstermek istedik.." (*a.g.e.*, s. 77-78); yine "Biz bu kitapta açıklama cihetine gitmedik, tersine itiraz ederek yılmak cihetine gittik ve bu yüzden kitabımıza *Tehâfüt el-Felâsife* adını verdik" (*a.g.e.*, s. 179).

her hangi bir tereddüt söz konusu değildir. Bu eser zamanın hükümdarı Fâtiḥ Sultan Mehmed'in Hocazâde ve Ali Tûsî'ye verdiği bir emir üzerine yazıldığı için, yani devrin hükümdarının bir emri söz konusu olduğu için, bu eserler hakkında bir karışıklık veya bir ihmâl söz konusu olamayacağı gayet ma'kûldür.

Her iki yazarın da kitaplarını bitirme süreleri, "Hocazâde dört ayda, Ali Tûsî altı ayda kitaplarını bitirdi"³⁹ şeklinde kaynaklarda belirtildiğine ve Ali Tûsî'nin "zaman"dan şikâyet etmesinden⁴⁰ anlaşıldığına göre, bu emirde kitapların bitirileceği süre belirtilmiş olmalıdır. Her iki yazar da eserlerini, değerlendirilmek üzere jüriye teslim etmiş olmalı ki,⁴¹ jüri, —ne yazık ki bu jüri hakkında hiç bir bilgimiz bulunmamaktadır—, Ali Tûsî'nin aleyhine ve Hocazâde'nin lehine karar verebilirdi ve aleyhine alınan bu karardan sonra, kaynaklarda zikredildiği ve bazı nüshaların başına kaydedilmiş olduğu üzere (meselâ Diyanet nüshası), Ali Tûsî, Semerkand'a göç etmiş olabilsin. Demek ki Ali Tûsî'nin, metin içinde, bizzat kendisi tarafından belirtildiği üzere, "teḥâfüt" konusunda yazılmış ve "devrin ulemâsı" tarafından da başka bir kitapla (Hocazâde'nin *Tehâfütüyle*) mukâyese edilerek hakkında karar verilmiş bir eseri bulunmaktadır. Neticede şunu söyleyebiliriz ki, mevsûk birçok olayla ilgili olarak adı geçen böyle bir eser hakkında tereddüt bulunmaması gayet tabiidir. Ortada, Ali Tûsî'nin *teḥâfüt* konusunda yazılmış *Zuhr* adını taşıyan bir eseri vardır ve bu eserin çeşitli yazma ve basma nüshaları elimizde bulunmaktadır.

ESERİN NÜSHALARI

Çalışmamıza konu olan bu eserin biri matbû olmak üzere dokuz nüshasını tesbit etmiş bulunuyoruz. Bu nüshalar şunlardır:

- 1- Süleymaniye Kütüphanesi Amucazâde Hüseyin Koleksiyonu 307 no'da kayıtlı nüsha.
- 2- Nûr-u Osmâniye Kütüphanesi, 2663 no'lu nüsha.
- 3- Nûr-u Osmâniye Kütüphanesi, 2695 no'lu nüsha.
- 4- Süleymâniye Kütüphanesi, Tekelioğlu Koleksiyonu 823 no'lu nüsha.
- 5- Köprülü Kütüphanesi 799 no'lu nüsha.
- 6- T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi (Ankara) 2375 no'lu nüsha.
- 7- Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İsmail Saip I. Koleksiyonu 5360 no'lu nüsha.

8- Hindistan, Salarjung Museum and Library 1302 ve 1303 no'lu nüshalar.

9- Matbu nüsha. (Al-Zahîra, Meclis-i Dâireti'l-Ma'ârif al-Nizâmiyya Matb. Haydarâbâd, (1330), 270 sayfa).

Ali Tûsî'nin Problemlere Yaklaşımı ve Genel Tavrı

Ali Tûsî için en genel ve en başta bulunan önerme şudur: "İnsan için Tanrı'ya tanımaktan öte bir mutluluk yoktur". Bu amaca, yani en yüksek mutluluğa ulaşmanın yöntemi de Tanrı'nın varlık vermiş olduğu şeyler üzerine, yani yarıttıkları üzerine tefekkürde bulunmaktır. Ancak bu yöntem ve çıkış noktası pekâlâ İslâm dünyasına mensup ve kendisine "filozof" denen bir düşünürün de yöntemi ve çıkış noktası olabilir. İşte "Tehâfüt" vâkiasının hikmet-i vücûdu buradan itibaren dikkatlere çarpmaktadır. Çünkü ister Gazâlî olsun, ister Ali Tûsî olsun, filozofların ("*felâsife*") "doğru önermeler"e sahip bulduklarını kabul ederler, hattâ bunu kabul etmekten de öte açıkça telâffuz etmektedirler: "Filozoflar, kendilerinde şüphe bulunmayan kesin bilimlere ulaşmışlardır ve onlar Matematik, Geometri ve Matematik ve Geometriye bağlı bilimler ile, Mantık gibi bilimlere *surf akıl* ve *fikirle* ulaşmışlardır. Bu bilimlerde ilerlemişler ve birçok şeyi açıklamışlardır". Ancak, —Ali Tûsî'nin hareket noktası işte burasıdır—, bazı alanlarda genel —zorunlu— doğru önermelere sahip olanların, sözkonusu alanlarda genel —zorunlu— doğru önermelere sahip bulunmalarından dolayı bu alanların dışındaki alanlarda da söyledikleri şeylerin tümünün doğru olması gerekmez. Çünkü Ali Tûsî'ye göre "filozoflar arasında seçkin ve zeki kimseler bulunsa da, bunların arasında bazı kimseler vardır ki, akıl, apaçık bir şekilde, bu kimselerin söylediklerinde doğru olmasına imkân olmayan taraflar bulabilir. Oysa aklın gerektirdiği şeyin tersi tereddütsüz muhaldir".

Ali Tûsî'nin bu eserinde yaptığı, Gazâlî'nin yaptığı gibi, genel olarak filozofların bilgi ve iddialarının temelini yoklamaktır. Bunu yaparken de Ali Tûsî filozoflara "cevri" etmek niyetinde değildir. Bunu, eserini yazarken kendisine koyduğu ve eserinin sonuna kadar harfiyyen uymuş olduğu şartlar da göstermektedir.

1. Bana doğru olduğu kesin görünmeyen hiçbir şeye kitabımda yer vermeyeceğim.

2. Gerçekten şüpheli ve problemlili olmayan hiçbir şeyi itiraz konusu yapmayacağım.

39. Meselâ bkz. Hüseyin, *Bedâyi'*, s. 189b, Hoca Sadettin, *Tâc.*, s. 89, Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, TTK Bs. Ankara 1965, s. 230, ayak notu 1.

40. *Zuhr*, terc. s. 5.

41. "(Eser) Sultana sunulunca, çağın bilginlerine gönderildi ve değerlendirilmesi istendi" (*Tâc.*, c. V, s. 89), "Hocazâde'nin kitabını Mevlâ Tûsî'nin kitabına üstün tutulur" (*Şakâyk*, s. 99).

3. Beni zulmetmeye zorlayacak taassup isteğine uymayacağım.

4. Söylenmesi gereken şeyleri söylerken de insaf yolundan sapmayacağım"

Ali Tûsî problemleri incelemeye başlamadan önce eserine yapmış olduğu "Giriş"te insanın "yeti"lerinden ve bu yetilerin eksikliğinden söz ediyor ve düşünce sistemlerini sadece bu yetilere dayandıran filozofların "duyusal cisim" in ve hattâ insana en yakın bir varlık olan "nefs" in bile mâhiyetinin ne olduğunda anlaşılamamış olduklarını ifadeyle "nakil" e yer vermeden sadece "akıl" ile İlâhiyat konularında fikir beyan etmenin güçlüğüne belirtiyor. Burada ifade etmek gerekir ki, Ali Tûsî'nin asıl amacı filozofların söylediklerinin doğruluğunu yoklamak olmakla beraber, onun bir amacı da "inanırlar" ı, bilgilerinin eksik kaldığı konularda bilgi sahibi kılmak, onları kendilerinin sandığı gibi hatâ ve eksiklikten uzak olmadığı hususunda uyarmak ve ileri sürmüş oldukları delillerdeki eksik yerlere işaret etmektir. Çünkü, Ali Tûsî'nin diliyle ve onun fikrî namuskârlığının bir belirtisi olan ifâdesiyle söylersek "eğer mesele *hakikatsa* birçok bakımdan onlara (—"inanırlar"—) açıklanmalıdır ki, bu inançlarında aşırılığa kaçmaları, araştırma ve araştırmaları sonucunda isâbet etmeleri yüzünden değil, ama sadece *taklid* yüzündendir ve onların görüşlerinin çoğu *bilgi* ve *yakîn* değil ama *zan* ve *tahmîn*dir".

Tehâfût'ünün "Mukaddime"lerinde söylediği üzere Gazâlî'nin amacı, filozofların, Matematik ilimlerinin hepsinde, Tabiat bilimlerinin bir kısmında sahip oldukları genel —zorunlu— doğru önermelere İlâhiyatlarında sahip olmadıklarını göstermekten ibâret idi. Gazâlî'nin amacı budur ve sadece budur. Bu "mütevâzi" görünen iddia, aslında çok önemli neticeler ihtiva eden bir iddia idi ve Gazâlî bu tezinde yalnız kalmadı.

Ali Tûsî'nin de ana tezi budur. Ona göre "*salt akalla* İlâhiyat konularına dalmak kıyası görünmeyen engin denize gemisiz açılmak gibidir". Ali Tûsî buradaki "tehlike"yi, *salt akalla* engin denizlere açıldıklarını kabul ettiği filozofların İlâhiyat konularında ileri sürmüş oldukları tezlerini teker teker inceleyerek göstermeye

çalışmaktadır. Bunu yaparken o, filozofların tezlerinin "zorunlu" olmadığını, "aksini ispat" etmeye çalışarak veya bu tezlerdeki "çelişki"leri gözler önüne sererek göstermek ister.

Eserinin "Hâtîme"sinde işaret ettiği üzere Ali Tûsî, filozofların bütün söylediklerini reddetmez. Çünkü filozofların sözlerinde kesin *doğru olanlar* vardır, *kesine yakın bir zanla doğru olanlar* vardır, bu şekilde olmayıp da *öyle zannedilenler* vardır, *tereddütlü olanlar* vardır ve nihâyet *geçersiz olduğuna hükmedilenler* vardır. Ali Tûsî'nin bu eserinde asıl ele aldığı işte bu *geçersiz olduğuna hükmettiği iddialardır*.

Ali Tûsî'nin *Zuhr*'daki tavrı genel olarak "savunmacı" ("apolojetik") tavrı olarak vasıflandırılabilir. Ancak o, bu eserinde sadece bu tavrıla yetinmiş değildir. O, konunun gerektirdiği yerlerde, burada "Tehâfût Geleneği" hakkında söylediklerimizde geçtiği üzere, Gazâlî'den sonraki düşünürlerin "nokta-i nazar"larını hep dikkate almış, —*Kitâbu'l-Muhâkemât* yazarı Kutbeddin Râzî'ye atıfları hatırlansın—, gerektiğinde kendi fikrini açıkça söylemiş ve sadece savunma durumunda kalmamıştır.

Ali Tûsî, tek tek meseleleri incelerken kendisine çizmiş olduğu programda belirttiği üzere "insaf" yolundan sapmamış ve bilerek ve seçerek karşısında bulunduğu *felâsîfeye* "cev" etmemiştir. Bu, onun, hakkında yeterli bilgiye sahip bulunmadığımız, eğitimini borçlu olduğu, XIII-XIV. yüzyılların, yukarıda da adları geçmiş olan düşünürlerin çoğunu yetiştirmiş olan kültür ortamından kaynaklanmış olduğu ve Ali Tûsî'nin bu "olgun" tavrının bu ortamdaki kültür seviyesinin yüksekliğiyle açıklanabileceği düşünülebilir.

Kısaca ve netice olarak denebilir ki Ali Tûsî, "akıl tanrısal meseleleri hakikatiyle idrâk etmekte bağımsız değildir" derken *akıl sınırlarını*, "(Ay ve Güneş tutulmasının niteliği ve sebepleri vb. bilimsel konularda) şeriatların nassları kesin değildir" derken de *dinin sınırlarını* tamamen ve çok net bir şekilde biliyordu ve bu bilgisinin de bilincindeydi.